İslam Tetkikleri Dergisi
Journal of Islamic Review

İSTANBUL UNIVERSITY PRESS

İslam Tetkikleri Dergisi - Journal of Islamic Review 12, 2 (2022): 893-897
DOI: 10.26650/iuitd.2022.1172869 Kitap Değerlendirmesi / *Book Review*

Memlük Dönemi Siyaset Düşüncesi: Siyasi Temalar için Yeni Bir Tasnif Teklifi

Political Thought in the Mamluk Period: A New Classification for Political Themes

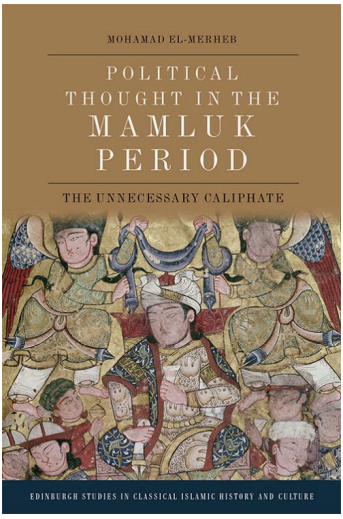
Mohamad El-Merheb, *Political Thought in the Mamluk Period: The Unnecessary Caliphate*, Edinburgh: Edinburgh University Press, 1. Baskı, 2022, 224 s. ISBN: 978-147-447-964-6

Mustafa Taş[1]

[1]**Sorumlu yazar/Corresponding author:**
Mustafa Taş (Araştırma Görevlisi),
Sakarya Üniversitesi, Hukuk Fakültesi, Sakarya, Türkiye
E-posta: mustafatas@sakarya.edu.tr
ORCID: 0000-0002-8556-9479

Makale Geliş: 08.09.2022
Kabul/Accepted: 13.09.2022

Atıf/Citation: Tas, Mustafa. Memlük Dönemi Siyaset Düşüncesi: Siyasi Temalar için Yeni Bir Tasnif Teklifi. [Mohamad El-Merheb'in "*Political Thought in the Mamluk Period: the Unnecessary Caliphate*" adlı eserinin değerlendirmesi].. *İslam Tetkikleri Dergisi-Journal of Islamic Review 12/2*, (Eylül 2022): 893-897
https://doi.org/10.26650/iuitd.2022.1172869

Anahtar Kelimeler: Memlükler, siyaset düşüncesi, hilâfet, hukukun üstünlüğü, yetki devri, sınırlandırılmış hükümet
Keywords: Mamluks, political thought, caliphate, rule of law, delegation of power, limited government

Günümüz İslâm siyaset düşüncesi literatüründe devlet idaresinin despotik olduğu yaklaşımı yaygındır. Bu yaklaşıma göre İslâm siyaset geleneğinde devlet başkanları meşruiyetini güçten alan mutlak bir otoriteye ve bu otoritede keyfî tasarrufta bulunma salahiyetine sahip olmuşlardır. Buna mukabil reayanın devlet başkanı her kim olursa olsun kayıtsız şartsız itaat ile mükellef

This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License

olduğu, böylece kötü yönetime rıza gösterilerek mutlakiyetçilik teorisinin kabul edildiği varsayılmıştır. Mohamad El-Merheb'in yakın bir tarihte yayımlanan *Political Thought in the Mamluk Period: The Unnecessary Caliphate* başlıklı eseri geç Eyyûbî-erken Memlük dönemi bağlamında bu yaklaşımı tartışma konusu etmektedir.

Groningen Üniversitesi Tarih Araştırmaları Merkezinde (Research Centre for Historical Studies) öğretim üyesi olan El-Merheb İslâm siyaset düşüncesi, hususen de Eyyûbî-Memlük dönemi üzerine çalışmalar yapmaktadır. El-Merheb'in değerlendirme konusu olan eseri, Konrad Hirschler danışmanlığında 2019 yılında SOAS'ta tamamladığı *Islamic Political Thought: Competing Conceptions of the Rule of Law in the Middle Period* başlıklı doktora tezinin bazı ekleme ve çıkarmalar yapılarak yayına hazırlanmış halidir. Geç Eyyûbî-erken Memlük dönemi siyaset düşüncesini incelediği bu eserinde El-Merheb, temelde dönemin âlimleri tarafından ideal devlet idaresinin nasıl olacağı sorusuna ilişkin geliştirilen cevapları irdelemektedir.

Eser giriş ve beş bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde yazar eserin amaçlarını sunmakta ve kaynaklarına yer vermektedir. Yazara göre bu eserin başlıca iki amacı bulunmaktadır. İlk olarak yazar hilâfet kurumunun korunup sürdürülmesi, devletin şeriatı uygulama görevi ve iktidarın kahr ve galebe ile ele geçirilmesinin meşrulaştırılması gibi güncel literatürde yaygın olan kabulleri reddetmekte; bunların aksine bu dönemin siyaset düşüncesi temaları için *hukukun üstünlüğü (rule of law)*, *sınırlandırılmış hükümet (limited government)* ve *meşru yetki devri (legitimate delegation of power)* şeklinde yeni bir tasnif sunmaktadır (s. 1). Bunlardan hukukun üstünlüğü, *denge ve denetleme (checks and balances)* sistemlerine dayalı olarak, sınırlandırılmış hükümet ise siyasi, idari ve adli görev dağılımı ile iktidarın keyfî güç kullanımını engelleme çabası anlamına gelmektedir. Meşru yetki devri ise hilâfet bünyesinde bulunan görev ve işlevlerin meşru ve kalıcı bir şekilde saltanat kurumuna ve diğer adli-idari birimlere aktarılmasını ifade etmektedir (s. 8).

İkinci olarak El-Merheb, İslâm siyaset düşüncesine dair metinleri sosyal, entelektüel ve siyasi bağlamlarına dayanarak değerlendirebilmek için elverişli bir yaklaşım olarak *bağlamsalcılığı (contextualism)* önermektedir. Yazara göre bağlamsalcılık yöntemi ile yapılacak İslâm siyaset düşüncesi okumasında dönemin temel kaygılarının yukarıda zikredilen yaygın kabuller değil, teklif edilen tasnifteki ilkeler olduğu açığa çıkacaktır (s.6).

Bu iki temel amaçla birlikte eserin üç alt argümanı daha bulunmaktadır. Bunlardan ilki geç Eyyûbî-erken Memlük döneminde hilâfet kurumuna artık ihtiyaç duyulmadığıdır. Yazar hilâfetin bu dönemin siyasi temalar/kaygıları içinde yer almadığı, çoktan unutulmuş bir ideal olduğu düşüncesindedir (s. 10) İkincisi güncel literatürdeki telakkinin aksine Cüveynî'nin (ö. 478/1085) Eş'arî-Şâfiî siyaset geleneği üzerinde önemli etkilerinin bulunduğudur. Sonuncu argüman ise İslâm siyaset düşüncesinde sabit cevapların olmadığı, düşünürlerin içinde bulundukları ortamda karşılaştıkları sorunları ele aldıklarıdır. Buna göre örneğin kimin meşru yönetici olarak kabul edileceği ya da toplumun en iyi nasıl yönetilebileceği gibi sabit sorular bulunmakla birlikte bunlara verilen cevaplar sabit olmayıp yalnızca kendi tarihsel bağlamlarında anlamlıdır (s. 33).

Yazar bu amaçlara ulaşmak için ilgili dönemden hepsi de Eşʿarî ve -biri hariç- Şâfiî beş âlim ve eserlerini incelemektedir. Çalışmada ele alınan beş isim ve eserleri; Şâfiî fakihi Bedreddin İbn Cemâa (ö. 733/1333) ve *Tahrîrü'l-ahkâm*, müellifi meçhul bir risale olan *Misbâhü'l-hidâye fî tarîki'l-imâme*, Şâfiî fakihi Ebû Sâlim İbn Talha en-Nasîbî (ö. 652/1254) ve *el-ʿİkdü'l-ferîd li'l-Meliki's-Saʿîd*, Mâlikî fakihi Şehâbeddin Karâfî (ö. 684/1285) ve *el-İhkâm fî temyîzi'l-fetâvâ ʿani'l-ahkâm ve tasarrufâti'l-kâdî ve'l-imâm*, Şâfiî fakihi Tâceddin Sübkî (ö. 771/1370) ve *Tabakâtü'ş-Şâfiʿiyyeti'l-kübrâ* ile *Muʿîdü'n-niʿam ve mübîdü'n-nikam*'dır. El-Merheb bu eserleri seçerken kronolojik ve bölgesel faktörlere ilaveten âlimlerin mesleki arka planlarını, bağlı oldukları mezhep ve ilmî gelenekleri, siyasi kaygılarını; eserlerin telif sebeplerini, hedef kitlelerini, ithaf edildikleri kişileri ve edebî üsluplarını dikkate aldığını belirtmektedir (s. 15).

Birinci bölümde yazar çalışmanın metodolojisini özetlemekte ve İslâm siyaset düşüncesinin doğru bir şekilde anlaşılmasının önündeki engellere dair genel bir değerlendirme yapmaktadır. Bu engellerden ilki pek çok siyaset düşüncesi tarihçisi tarafından da uygulanan *the longue durée* tarih yazımı metodudur. Yazara göre perspektifindeki yetersizlikleri, siyasi gelişmelerin tarihsel bağlamlarını göz ardı etme gibi eksiklikleri nedeniyle bu metot siyaset düşüncesi yazımı için uygun değildir. Bir diğer engel, hilâfet teorisi ve Bağdat'ın istilasına dair güncel literatürde alternatif yaklaşımlara imkân vermeyen *dayatılmış paradigmalar*dır (*imposed paradigms*). Yazar bu paradigmalara, hususen de hilâfet kurumunun İslâm siyaset düşüncesinde merkezî bir yeri olduğu kabulüne itiraz etmektedir (s. 22). Üçüncü engel kaynak literatürlere dair hatalı ön kabullerdir (*the mythology of genre*). Yazar, fıkıh eserlerinin normatif meseleleri, âdâb literatürü eserlerinin ise daha ziyade saltanat motifleri, yönetim sanatı ve adalet kavramları gibi normatif olmayan meseleleri incelediği şeklindeki bu ön kabulleri reddetmektedir. Son engel ise metinlerin erişilebilirliğidir. Zira İslâm siyaset düşüncesi metinlerinin önemli kısmı henüz tahkik dahi edilmemiştir.

Eserin ikinci bölümü İbn Cemâa'ya tahsis edilmiştir. Yazar ilk olarak İbn Cemâa'nın biyografisi ve *Tahrîr*'den önce kaleme aldığı iki eserini inceleyerek siyaset düşüncesinin gelişim sürecini takip etmektedir. Bu bölümde yazar asıl olarak İbn Cemâa'nın bazı araştırmacıların iddialarının aksine kahr ve galebe ile iktidarı ele geçirmeyi meşrulaştırma ya da hilâfet teorisini yeniden tanımlama ve saltanat ile uzlaştırma gibi bir gayeye sahip olmadığını iddia etmektedir. Zira hilâfet kurumu İbn Cemâa'dan çok uzun zaman önce unutulmuş bir idealdir. Yazara göre İbn Cemâa ağırlıklı olarak hukukun üstünlüğü, sınırlandırılmış hükümet ve meşru yetki devri gibi üç soyut ve iç içe geçmiş kavramla ilgilenmiştir (s. 48-49).

Eserin üçüncü bölümü, müellifi meçhul *Misbâh* isimli risale bağlamında 13. yüzyıl Mısır-Suriye sûfî siyaset düşüncesine dairdir. Yazar öncelikle sûfî düşüncenin ortaya çıktığı entelektüel ve sosyo-politik ortamları ele almaktadır. Böylece sûfîlerin Memlük siyaset çevrelerine aktif katılımlarını inceleyerek Memlük siyaseti ve hukuku üzerinde kayda değer bir etkiye sahip olduklarını göstermeye çalışmaktadır. Bölümün iki odak noktası bulunmaktadır. İlki dönemin sûfîlerinin kahr ve galebeye dayanan iktidarın meşrulaştırılması için geliştirdikleri teorilerdir.

İkincisi ise sûfîlerin İslâm ahlak esaslarına dayanarak oluşturdukları siyasi dili kullanarak hukukun üstünlüğü ve sınırlandırılmış hükümet ilkelerini savunma yöntemleridir. Yazar *Misbâh*'ı bu iki hususu ortaya koymaya yönelik telif edilmiş bir Memlük sûfî girişimi olarak sunmaktadır. Yazara göre *Misbâh*, saltanatı nübüvvetin meşru varisi olarak tanımlayarak kahr ve galebe ile otoriteyi ele geçirmeyi meşrulaştırırken hilâfeti ve Kureyş'e mensubiyeti bütünüyle reddetmektedir. Aynı zamanda risale, ahlaki normlara dayalı bir denge denetleme sistemi ile iktidarın keyfî tasarruflarının engellenmesi gayesini de taşımaktadır (s. 120).

Dördüncü bölümde dönemin hâkim kaygısı olarak sunulan iktidarın sınırlandırılması hususu İbn Talha'nın *el-ʿİkdü'l-ferîd* ve Karâfî'nin *el-İhkâm* eserleri üzerinden ele alınmaktadır. Bu bölümde öncelikle her iki âlimin de mesleki ve ilmî geçmişlerinin siyasete dair düşüncelerini şekillendirmedeki rolleri gösterilmekte ve içinde bulundukları dönemin siyaset düşüncesine katkıları sunulmaktadır. Yazar bu katkılar bağlamında yukarıda zikredilen İslâm siyaset düşüncesinde sabit cevaplar olmadığı, âlimlerin kendi empirik dünyalarında karşılaştıkları sorunlara yönelik cevaplar geliştirdikleri argümanını kanıtlamaya çalışmaktadır. Ayrıca bölüm boyunca İbn Talha ve Karâfî'nin hilâfet kurumuna karşı herhangi bir ilgi veya özlem duymadıkları, hilâfete eski gücünü kazandırma gibi bir gayeye sahip olmadıkları, daha ziyade devlet idaresinin düzgün işleyişi, istikrar, görev dağılımı ve sultanın keyfî tasarruflarının engellenmesi ile ilgilendikleri iddia edilmektedir.

Eserin beşinci ve son bölümünün konusu Sübkî'nin *Tabakâtü'ş-Şâfiʿiyyeti'l-kübrâ* isimli eseridir. Yazar bu eserdeki İzzeddin b. Abdüsselâm'ın (ö. 660/1262) biyografisi bağlamında Memlük tarih yazıcılığını siyaset düşüncesi literatürünün bir türü olarak incelemektedir. Yazara göre Sübkî'nin, eserinde muhalif profili ile ön plana çıkan İbn Abdüsselâm'ın hususen sultanlar ve devlet adamları ile olan ilişkilerini vurgulayan, detaylı bir biyografisine yer vermesinde bazı siyasi saikler etkili olmuştur. Bunlardan ilki Sübkî'nin Şâfiî ulemanın sultanlara meşruiyet kazandırma konusunda diğer mezheplere nazaran imtiyaza sahip olduklarını vurgulama ile sultan ve ümeranın tasarruflarını denge denetlemeye tabi tutarak halkı iktidarın keyfî kullanımından koruma, bir diğer ifadeyle Şâfiî siyaset düşüncesindeki hukukun üstünlüğü ve sınırlandırılmış hükümet idealini savunma kaygısıdır (s. 156). Bir diğeri ise yaşadığı dönemde mezhebinin siyasi açıdan zayıfladığını gören Sübkî'nin İbn Abdüsselâm'ın biyografisi üzerinden bir Şâfiî hatırası inşa ederek Şâfiîliğin siyasetteki öncü ve üstün rolünü hatırlatma ve ihya etme arzusudur (s. 162-165). Zira diğer mezheplerin siyasetteki artan etkisi Şâfiîlerin bu rolünü tehdit etmekteydi.

Political Thought in the Mamluk Period ile güncel literatürde yaygın olan kabullere meydan okuyan Mohamad El-Merheb İslâm siyaset düşüncesine farklı bir veçheden yaklaşma teklifinde bulunarak alana önemli bir katkı sunmaktadır. Kitabın temel argümanını oluşturan dönemin siyasi temalarının; hukukun üstünlüğü, sınırlandırılmış hükümet ve meşru yetki devri oluşunu incelediği beş âlim ve eserleri üzerinden başarılı bir şekilde gösteren El-Merheb bunu yaparken siyaset düşüncesi okumalarında elverişli bir yöntem olarak öne sürdüğü bağlamsalcılığı etkin bir şekilde kullanmaktadır. Yazar sadece ilgili esere odaklanmamakta, aynı zamanda ve daha

öncelikli bir şekilde müellif ve eseri içinde bulunduğu entelektüel, sosyal ve siyasi şartlara göre değerlendirmekte, teori-pratik ilişkisini göz ardı etmemektedir. Böylece İslâm siyaset düşüncesinde sabit cevaplar olmadığı, her âlimin içinde bulunduğu şartlara çözümler ürettiği şeklindeki iddiasını da yetkinlikle göstermektedir.

Bununla birlikte eserin alt başlığında da yer alan ve bir diğer iddiayı oluşturan hilâfet kurumunun bu dönemde çoktan unutulmuş bir ideal olduğu, korunup sürdürülmesinin dönemin siyasi kaygıları içinde yer almadığı, yani artık gereksiz görüldüğü hususunu tüm Memlük dönemine teşmil etmek -ki eser Karâfî hariç yalnızca Eşʿarî-Şâfiî geleneği incelemektedir- güç görünmektedir. Zira dönemin gerek Kalkaşendî (ö. 821/1418) gibi eserde ele alınan âlimlerle aynı mezhebe mensup gerekse de İbnü'l-Burhân (ö. 808/1405) ve İbnü'l-Mibred (ö. 909/1503) gibi farklı mezheplerden kimi âlimlerinin hilâfetin halen tartışma konusu olduğuna, ulema tarafından bütünüyle unutulmadığına, daha da önemlisi saltanata takdim edilmesi gerektiğine yönelik görüşleri bulunmaktadır. Eserde Cüveynî'nin geç dönem Eyyûbî-erken dönem Memlük siyaset düşüncesine etkisi gösterilirken nispeten isabetsiz bazı atıflar da bulunmaktadır. Örneğin ilgili eserlerdeki devlet başkanında aranan vasıflar (s. 60, 65) ve mâsiyet halinde devlet başkanına itaat olmayacağı söylemi (s. 105) gibi. Çünkü bu hususlar İslâm siyaset düşüncesinde genel olarak kabul edilmektedir. Yukarıda zikredildiği üzere yazarın Sübkî'nin İbn Abdüsselâm biyografisi üzerinden bir hatıra inşa ederek siyasi açıdan zayıflamış mezhebinin önceliğini vurgulamaya çalıştığı iddiasında mezhebin zayıfladığı kısmı dikkat çekmektedir. Yazar bunu Sübkî'nin bir davadan ötürü kısa bir süre hapse düşmesi ve bazı Şâfiî âlimlerin farklı mezheplere intisap etmesi ile açıklamaya çalışmaktadır. Ancak yazara göre Memlük siyasetine teorik ve pratik olarak yön veren İbn Cemâa'dan hemen sonra mezhebin siyasi olarak zayıflaması daha fazla izah gerektirmektedir.

Eserde dikkat çeken bir diğer husus farklı dönem ve disiplinlere ait zengin kaynakçadır. Yazar inceleme konusu olan eserler dışında ilgili dönem ve öncesinde telif edilmiş fıkıh, tarih ve tabakat gibi pek çok türe ait eserlere başvurmakta, bu eserlerin inceleme konusu eserlerle olan etkileşimlerini de göstermektedir. Yazar eserde ikincil literatürü de kapsamlı bir şekilde kuşatmakta ve literatüre eleştirel yaklaşmaktadır. Bunlara ilaveten nadiren de olsa bazı yerlerde ikincil kaynak kullanımı (örn. s. 51, 52, 90, 160) ve ismi geçen şahısların vefat tarihlerinin verilmemesi (örn. s. 52, 54, 55, 97) gibi küçük eksiklikler de göze çarpmaktadır.

Ayrıca eserde dilin sadeliği ve üslubun akıcılığı ile beraber her bölüm başında amaçların sunulması ve bölüm sonunda varılan sonuçların aktarılması, okuyucunun zihnini diri tutarak eserin problemlerine nüfuz etmesini kolaylaştırmaktadır. Sonuç olarak mevcut çalışmaların sınırlı ve belirli yaklaşımları tekrar etmekle malul olduğu İslâm siyaset düşüncesi sahasına yeni bir perspektif kazandıran bu eser araştırmacılar tarafından dikkate alınmalıdır.